

УДК 930:[355.1/.3(479.25)"08/10"]

ІСТОРИОГРАФІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ БАГРАТИДСЬКОЇ ВІРМЕНІЇ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Дмитро ДИМИДЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто стан вивчення чисельності, озброєння та організації війська Багратидської Вірменії наприкінці IX – в першій половині XI ст. Висловлено думку, що військова історія держави Багратидів вивчалася переважно під кутом зору вірмено-візантійських чи вірмено-арабських відносин, через що військова організація Вірменського царства не виступала об'єктом окремого дослідження навіть на рівні статей. Акцентовано увагу на малодосліджених аспектах поданої теми.

Ключові слова: Вірменія, Багратиди, феодалізм, військо, озброєння, історіографія, Візантійська імперія, Арабський халіфат.

Посилення Візантійської імперії та ослаблення Арабського халіфату спричинило зміну геополітичного становища на Закавказзі наприкінці IX ст., що в свою чергу дозволило здобути незалежність Вірменській державі від мусульманського панування. Очолили новостворену державу представники роду Багратидів*, які задавали політичний тон в регіоні та були сюзеренами інших кавказьких держав, зокрема Картлі (Грузії) та Албанії аж до середини XI ст.

Перебуваючи на перехресті торгівельних шляхів, Вірменія була об'єктом територіальних зазіхань із боку Візантії та

* Багратиди – вірменський знатний рід, коріння якого сягає ще часів Великої Вірменії (331 р. до н. е. – 428 р. н. е.), де Багратиди були вінченосним родом, тобто мали право коронувати вірменських царів з династії Аршакидів (52–428). Привласнення земель інших знатних родів (нахарарів) сприяло посиленню влади Багратидів, що дозволило їм у VIII–IX ст. закріпити за собою посаду ішхана, ставши спадковими правителями Вірменії (під протекцією Халіфату).

Послаблення Арабського халіфату наприкінці IX ст. сприяло створенню Вірменської та Грузинської держав, де правили споріднені династії Багратидів та Багратіонів відповідно. Якщо із занепадом Вірменії в середині XI ст. згасає рід Багратидів, то династія Багратіонів не сходить з політичної арени і в наступних століттях.

Халіфату, що сприяло постійному розвитку оборонного потенціалу Багратидської держави та створенню особливої військової організації суспільства із розвинутими сюзеренно-васальними відносинами.

Вірменське царство часто перебувало в полі зору істориків, особливо візантиністів, які вивчали політичну та релігійну історію держави Багратидів та всього Закавказзя в IX–XI ст. Менш дослідженою виявилась військова сфера Багратидської Вірменії, адже її розглядали лише з точки зору візантійської чи арабської історії, через що в цій темі існує ряд «білих плям».

Більшість праць з історії Вірменського царства страждають односторонніми поглядами та вузькою тематичністю, адже вони написані в річищі марксистської методології, де знаходимо коментування авторами джерел, а не їх аналіз (не говорячи вже й про ідеологічне заангажування текстів). Зауважимо, що західна історіографія, крім кількох істориків-емігрантів з Росії, не знає фахових дослідників з середньовічної історії Вірменії та Закавказзя.

Для аналізу історіографічної бази доцільно буде обрати метод «сходинок» Наталії Яковенко, рухаючись від загальних праць до вузьких розвідок. У самих щаблях ми згрупуємо літературу за проблемним підходом, щоб не подавати всі праці в перемішку.

Чи не найкращими дослідженнями з історії ранньосередньовічної Вірменії є монографії Арама Тер-Гевондяна [20] та Карена Юзбашяна [24], які описують арабо-вірменські та візантійсько-вірменські відносини в VII–IX та IX–XI ст. відповідно, а також характеризують тодішню васально-сюзеренну систему, від якої залежало формування війська. Якщо А. Тер-Гевондян сконцентрував свою увагу на вивченні стосунків між вірменською знаттю та арабськими правителями, а також на причинах посиленні династії Багратидів у IX ст. (подібними до цього є студії Едуарда Даніеляна [8, т. 26–27]), то К. Юзбашян детально проаналізував вірмено-візантійські відносини визначивши причини входження вірменських князівств до складу Візантійської імперії наприкінці X – в першій половині XI ст. Недоліком цих видань є те, що описуючи політичну

історію Вірменії, автори займалися коментуванням джерел, а не їхнім аналізом.

Подібною за змістом є колективна монографія американських вірменознавців під редакцією Річарда Ованесяна [32], де в кількох розділах подано загальну характеристику епохи Багратидів. На сьогодні найновішою працею з політичної історії Багратидів є робота Армена Єгіазаряна, де окреслено передумови утворення Вірменського царства, охарактеризовано відносини між князями та царем з династії Багратидів, а також описано правління царів Ашота I та Смба I (890–914). Автор довів свою роботу до повстання Гагіка Арцруні (908 р.), з метою заволодіння царським престолом, що в свою чергу призвело до початку арабської інвазії на територію Вірменії [40].

Політичну історію Багратидського царства X–XI ст. доволі добре висвітлюють різноманітні статті, які присвячені вузловим проблемам досліджуваної теми. Найплідніше в цій проблематиці працюють російські та вірменські візантиністи, а саме: Віада Арутюнова-Фіданян [3], Валерій Степаненко [16; 17; 18], Рач Бартикян [4; 5], Сурен Єремян [9; 10] та інші. Праці цих дослідників розповідають про вірмено-візантійські стосунки в X–XI ст. та аналізують хід експансіоністської політики ромеїв. Для прикладу, В. Степаненко вивчає передумови та причини експансії Візантії на Схід в часи правління Василя II Болгаробивці (976–1025) та його наступників [19, с. 123–126], а В. Арутюнова-Фіданян [2] та К. Юзбашян [25] охарактеризовують процес захоплення Анійського царства ромеями в 1045 р.

Незважаючи на те, що політична історія царства Багратидів достатньо добре вивчена, військова організація Вірменської держави ще не ставала предметом спеціального дослідження. Якщо існують праці з військової історії Античної [44] чи Кілікійської Вірменії [15; 26], то через незрозумілі нам причини історики оминали питання військової організації Багратидської держави.

Чи не єдиним ґрунтовним дослідженням, де питанням військової історії Багратидів присвячено окремий розділ, є третій том праці «Історія вірменського народу» за редакцією Бабкена Аракеляна. Автор у загальних рисах окреслює

організацію війська, його структуру, озброєння та чисельність [41, с. 273–277]. На жаль, як і в більшості радянських праць, у цій роботі йдеться про ототожнення вірменської знаті та західноєвропейських феодалів, через що система формування армії виглядає викривленою та малодослідженою.

Військова тактика, стратегія та детальні описи битв часів Багратидської Вірменії вміщені у 2 [42] і 3 [43] томах багатотомного видання «Наші перемоги» за редакцією Григора Арутюняна. На жаль, це видання є радше описовим за характером, яке доволі добре впорядковує відомості з відомих нам джерел про ту чи іншу битву. Подібною за суттю є найновіша монографія А. Єгіазаряна про біографію вірменського царя Ашота II Залізного (914–928), котра описує військово-політичну діяльність царя на основі великого масиву джерел, де військовій сфері приділено багато уваги, але без її критичного та системного аналізу [39].

Окремі відомості з поданої тематики містяться в дотичних працях з військової історії Візантійської імперії та Арабського халіфату, а також у статтях із соціально-економічної історії Багратидського царства, які базуються на археологічних матеріалах. Так, вірменський історик Б. Аракелян, вивчаючи ремесло та торгівельні відносини вірменських міст в IX–XIII ст. висловив припущення, що вірмени знали більше 18 типів зброї, частину з яких дослідник зумів охарактеризувати на основі наявних археологічних даних [1, с. 120–121].

Види обладунків, які були поширеними серед грузинської знаті в X–XII ст., детально розглянула в своїй статті Мамука Цурцумія, охарактеризувавши та порівнявши їх із бронєю ромейських воїнів. Дослідниця доводить, що озброєння, яке виготовлялося на Закавказзі (зокрема у Грузії), було практично ідентичним візантійському, що свідчить про однакові стандарти їхнього виготовлення [37].

Не менш змістовними виявились дослідження англійського історика Девіда Ніколя, котрий, вивчаючи ранньосередньовічну арабську та візантійську армії, не раз згадував про вірмен, які не тільки служили у військах цих двох держав, запозичуючи їхні новинки, але вносили й свою лепту в розвиток військової сфери [28;29;30]. Також у додатках до дисертації Д. Ніколя знаходимо

копії різних книжкових мініатюр (X–XI ст.), де показано різноманітні види зброї та броні, які автор змальовував з оригінальних манускриптів збережених у архівах Венеції (Італія), Матенадарана та Ечміадзіна (Вірменія) [31, *illust.* № 240–246], що є цінним джерелом до вивчення озброєння тогочасних вірмен.

Стосовно кількісного складу вірменського війська, то в історіографії дотепер панує міф, що об'єднана армія налічувала 100 тис. воїнів [6, с. 70], що на нашу думку видається неможливим, адже населення самої Вірменії складало до 1 млн. людей [23, с. 44]. Одними з небагатьох, хто висловив думки про меншу чисельність війська, були Кирило Туманов [33, р. 593–607; 34, р. 123–124] та Арсен Шагінян [21; 22, с. 216, 222], але це питання не було об'єктом їхнього дослідження, через що ці висновки в їхніх працях займали побічний характер та були до кінця необґрунтованими. Зауважимо, що не зважаючи на серйозні академічні заслуги, одна із недавніх монографій А. Шагіняна піддалася жорсткій критиці з боку Наїлі Веліханової, котра критикує автора за компіляцію цілих уривків текстів з творів інших дослідників [7, 266–272].

У плані проведення компаративного дослідження цінними видаються праці з військової історії Візантійської імперії Уоренна Тредголда [36] та Вальтера Кейгі [27]. Незважаючи на політичну та культурну близькість між Вірменією та Візантією, у військовому плані ці держави були кардинально різними. Рафел Матевосян стверджує, що на відмінну від Візантії, у Вірменії була розвинена система васалітету-сюзеренітету, яка сприяла формуванню строкатої суспільної ієрархії (вірменський цар – князі – нахарари – азати) [13, с. 29]. Вірменія ділилася не на феми, які були військово-адміністративними одиницями, а на окремі князівства, де були свої правителі з династії Арцруні, Сюні і т. д. Стратиги у фемах не мали сеньйоральних прав і за службу отримували винагороду через централізовану ренту, натомість вірменські князі лише формально визнавали васальну залежність від анійського царя з династії Багратидів [12, с. 105]. Якщо Багратидська Вірменія потерпала від роздробленості, то Візантія, навпаки, страждала від бюрократичної централізації [13, с. 29].

Зауважимо, що більшість сучасних дослідників мають доволі розмите уявлення про значення терміну «феодалізм», що створює штучні труднощі на шляху до вивчення військової організації Вірменії і не тільки. Так, у своїй кандидатській дисертації Катерина Моця пише: «У Візантійській імперії [в X ст. – Д. Д.] вводитьься феодальний порядок набору в армію. Знову зростає роль найманців: норманів, русичів, вірменів, грузинів, арабів» [14, с. 150]. Вважаємо, що це помилкова думка, адже феодальний тип армії є повною протилежністю найманим військам. У власних висновках підтримуємо теорію К. Туманова про існування квазі-феодалізму на теренах Вірменії у IX–XI ст. [35, р. 417–419], який мав ряд відмінностей від західноєвропейського, але в основних рисах був подібним до нього.

Головна різниця між цими «феодалізмами» полягала в тому, що багратидський цар не надавав земельних володінь ішханам та нахарарам, які були його васалами, адже ці князі являлися спадковими власниками своєї землі на основі історичного права. Ще «батько вірменської історіографії» Мовсес Хоренаці (V ст.) писав, що «невідомо звідки пішли ці нахарарства» [11, с. 20–25, 295–298]. Окрім цього, у тогочасній Вірменії азати, скоріш за все, володіли лише бенефіціями, а то й зовсім утримувалися як дружина за рахунок князя. Можливо, ці бенефіції перетворилися б на феоди, але візантійське завоювання Вірменії у середині XI ст. та наступна сельджуцька експансія відтермінували ці процеси.

Як бачимо, в сучасній історіографії військова історія Вірменського царства рідко коли виступає об'єктом окремого дослідження, а всі відомі розвідки з поданої теми проводяться в контексті історії Візантійської імперії, Арабського Халіфату чи інших держав Закавказзя, через що військова організація Багратидської держави досліджена фрагментарно. Отримані результати будуть корисними не тільки в контексті вивчення історії Вірменії, але й для проведення різноманітних компаративних досліджень з військової історії.

Список джерел та літератури

1. Б. Аракелян, *Развитие ремёсел и товарного производства в Армении в IX–XIII вв.*, «Советская археология» 1956, т. XXVI, с. 118–153.
2. В. Арутюнова-Фиданян, *К истории падения Ани (О личности "царского раба" в "Истории" Михаила Атталиата)*, «Вестник общественных наук АН АрмССР» 1967, № 9, с. 97–103.
3. В. Арутюнова-Фиданян, *Православные армяне и армяно-византийская контактная зона*, «Вестник Православного Свято-Тихоновского университета» 2009, т. 5, с. 7–18.
4. Р. Бартиян, *О феме Иверия*, «ВОН АН Арм. ССР» 1974, № 12, с. 68–79.
5. Р. Бартиян, *О царском кураторе "MANZHKEPT KAI EZZO IVNPIAS" Михаила. В связи с восточной политикой Василия II (976–1025 гг.)*, «Историко-филологический журнал» 2000, № 1, с. 130–149.
6. В. Брюсов, *Летопись исторических судеб армянского народа / Валерий Брюсов*, Ереван 1989, 182 с.
7. Н. Велиханова, *Рец. на кн.: Шагинян А. Закавказье в составе Арабского халифата*, «Письменные памятники Востока» 2005, № 2(3), с. 266–272.
8. Э. Даниелян, *Армяно-византийские отношения в период заключения армяно-арабского договора*, «Լրիւրք հիշարկալի գիտությունները» [«Вестник общественных наук»] 1988, № 4, էջ. 21–32.
9. С. Еремян, *Общность судеб и культурно-политическое содружество народов Закавказья в IX–XIII вв.*, «Кавказ и Византия» 1982, №. 3, с. 5–9.
10. С. Еремян, *Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке*, «Вестник общественных наук АН АрмССР» 1971, № 3, с. 4–16;
11. *Исторія Арменіи Моисея Хоренского*, пер. Н. Эмина, Москва 1893, 325 с.
12. В. Кучма, *Военно-экономические проблемы византийской истории на рубеже IX–X вв. по «Тактике Льва»*, «Античная древность и средние века» 1973, №. 9, с. 102–113.

13. Р. Матевосян, *Государственное устройство и административный строй Багратидской Армении: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук*, Ереван 1991, 32 с.
14. К. Моця, *Военне мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст.: дис. канд. іст. наук*, Київ 2016, 256 с.
15. М. Романова, *Вооружение и обмундирование армянского Киликийского войска (1073–1375)*, «Հայոց պատմության հարցեր» [«Питання вірменської історії»] 2011, т. 64–81.
16. В. Степаненко, *Апахуник в византийско-таоских отношениях в период мятежа Варды Склира (976–979)* «Античная древность и средние века» 1973, № 10, с. 221–224.
17. В. Степаненко, *Из истории армяно-византийских отношений второй половины X–XI вв. (к атрибуции монет Кюрике куропалата)*, «Античная древность и средние века» 1978, № 15, с. 43–51.
18. В. Степаненко, *К идентификации личности веста «Матиане Картелиса»*, «Византийский временник» 1980, т. 41, с. 163–172.
19. В. Степаненко, *Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в.*, «Античная древность и средние века» 1975, № 11, с. 124–132.
20. А. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, Ереван 1977, 319 с.
21. А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа в VII–IX вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук*, Санкт-Петербург 2010, 39 с.
22. А. Шагинян, *Расформирование арабской провинции Арминийа во второй половине IX в.*, «Вестник Санкт-Петербургского университета» 2009, № 2, с. 213–223.
23. А. Шагинян, *Численность населения велико-армянских, албанских и иберских земель в условиях власти ранних Аббасидов (750–1258)*, «Вестник Санкт-Петербургского университета» 2014, № 3, с. 40–46.
24. К. Юзбашян, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв.*, Москва 1988, 305 с.
25. К. Юзбашян, *Склица о захвате Анийского царства в 1045 г.*, «Византийский временник» 1979, т. 40, с. 76–91.

26. M. Chlipała, *Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych*, Tarnowskie Góry 2013, 128 s.
27. W. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* / Walter Kaegi, Cambridge 2005, 314 p.
28. D. Nicolle, *A Companion to Medieval Arms And Armour*, Woodbridge 2002, 320 p.
29. D. Nicolle, *Romano-Byzantine Armies IV–IX c.*, Oxford 1992, 49 p.
30. D. Nicolle, *The Armies of Islam VII–XI c.*, Oxford 1995, 41 p.
31. D. Nicolle, *The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph.D. thesis*, Edinburgh 1982, vol. I–III, 521 p.
32. *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. by Richard G. Hovannisian, New-York 1997, vol. I, 493 p.
33. C. Toumanoff, *Armenia and Georgia*, «The Cambridge Medieval History» 1966, vol. IV, p. 593–607.
34. C. Toumanoff, *Caucasia and Byzantium*, «Traditio» 1971, vol. 27, p. 111–158.
35. C. Toumanoff, *The background to Manzikert*, «XIII International Congress of Byzantine Studies» 1967, p. 411–426.
36. W. Treadgold, *Byzantium and Army*, Stanford 1995, 284 p.
37. M. Tsurtsumia, *The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th–12th centuries*, «BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ» 2011, vol. 21, p. 65–99.
38. Բ. Առաքելյան, *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ.* [Б. Аракелян, *Ремесло у містах Вірменії IX–XIII ст.*]. Режим доступу: <http://rma.zorakn.org/?p=24>
39. Ա. Եղիազարյան, *Աշոտ Երկաթ. Թագավոր Հայոց*, Երևան 2016, 120 էջ. [А. Єгіазарян, *Ашот Залізний. Вірменський цар*, Єреван 2016, 120 с.]
40. Ա. Եղիազարյան, *Հայ Բագրատունիների տերությունը (885–908 թթ.)*, Երևան 2011, 396 էջ. [А. Єгіазарян, *Держава вірменських Багратидів (885–908 рр.)*, Єреван 2011, 396 с.]
41. *Հայ Տողոլորդի Պատմություն*, Խմբ. Բ. Առաքելյան, Երևան 1976, շ. 3, 1032 էջ. [История вірменського народу, під. ред. Б. Аракеяна, Єреван 1976, т. III, 1032 с.]
42. *Մեր հաղթանակները*, Խմբ. Գ. Հարությունյան, Երևան 2009, շ. 2, 332 էջ. [Наші перемоги, під. ред. Г. Арутуняна, Єреван 2009, т. 2, 332 с.]

43. Մեր հաղթանակները, Խմբ. Գ. Հարությունյան, Երևան 2011, շ. 3, 336 էջ. [*Наши победы*, під. ред. Г. Арутуняна, Єреван 2011, т. 3, 336 с.]

44. Ս. Սարգսյան, *Հայ նազմական արվեստի պատմություն*, Երևան 1969, 218 էջ. [С. Саркисян, *3 історії вірменського військового мистецтва*, Єреван 1969, 218 с.]

ИСТОРИОГРАФИЯ ВОЕННОЙ ИСТОРИИ БАГРАТИДСЬКОЙ АРМЕНИИ: ОБЩИЙ ОБЗОР

Дмитрий ДИМИДИУК

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

В статье рассмотрено состояние изучения проблемы численности, вооружения и организации войска Багратидской Армении в конце IX - первой половине XI в. Высказано мнение, что военная история государства Багратидов изучалась преимущественно с точки зрения армяно-византийских или армяно-арабских отношений, из-за чего военная организация Армянского царства не выступала объектом отдельного исследования даже на уровне статей. Обращено внимание на малоизученные аспекты данной темы.

Ключевые слова: Армения, Багратиды, феодализм, войско, вооружение, историография, Византия, Арабский халифат.

HISTORIOGRAPHY OF THE MILITARY HISTORY OF BAGRATID ARMENIA: GENERAL OVERVIEW

Dmytro DYMYDYUK

Ivan Franko National University of Lviv

The article deals with the historiography of the armament, number of troops and military organization of Bagratid Armenia at the end of the IX – first half of the XI c. The opinion has been expressed that to date the military history of Bagratid's state has been studied mainly from the perspective of the Armenian-Byzantine or Armenian-Arab relations. Therefore, military organization of the Armenian kingdom hasn't been the object of a separate study, even at the level of articles. We concentrated upon the unexplored questions of the subject under study.

Keywords: Armenia, Bagratid dynasty, feudalism, army, armament, historiography, Byzantine Empire, Arab Caliphate.